

EL-FERRÂ, HAYATI VE ESERLERİ

ZÜLFİKAR TÜCCAR

Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b . Ziyâd b. Abdullah b. Manzûr el-Absî ed-Deylemî el-Kûfî el-Ferrâ (ö.207/823).

Arap dili ve tefsir âlimi olan el-Ferrâ 144 (761-62) yılında, baba tarafından Benî Minkar'ın veya Benî Esed'in azatlısı olan bir ailenin çocuğu olarak Mûfe'de dünyaya geldi. Çocukluğu ve ilk tahsil yılları burada geçti. İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'yle (ö.189/805) teyze çocuğu olduğu bilinmektedir. Deylemî nisbesi ailesinin asıl vatani olan Deylem'den Kûfî nisbesi İran asıllı bu ailenin sonradan yerleştıği ve Ferrâ'nın doğup büyüdüğu Kûfe'den gelmektedir. Absî ve Eslemî nisbelerinegelince, bunlardan ilki Abs adını taşıyan çeşitli kabileleri, özellikle bunların en meşhuru ve Gatafan'ın bir kolu olan Abs b. Begîz'a mensubiyeti hatıra getirmektedir. Çünkü bu kabileden kalabalık bir grup Kûfe'ye yerleşmişti (*Sem'ânî*, 381b). Ancak Ferrâ'nın nisbesinin Abs b. Hevâzin b. Eslem b. Efsâ ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır (*el-Kelbî*, I, 201). Zaten Eslemî nisbesi de bunu göstermektedir.

Lakabı olan Ferrâ her ne kadar kürkçü, kürk yapan veya kürk satan demekse de müellifin hayatıyla ilgili bilgiler arasında bu meslekle meşgul olduğuna dair her hangi bir rivayet bulunmadığı gibi *Sem'ânî* (*el-Ensâb*, s.420a) Ebû'l-Fazl el-Felekî'den (ö.327/1036) naklen bu lakabın ona kelamı tahlil ve tedkik ettiği için verildiğini söyler. Süyûtî bu hususa biraz daha açıklık getirir ve dil konularını inceleyerek nizama koyduğu için deriden, meşinden giyecek veya eşya biçip diken bir kimseye benzetilmek suretiyle ona bu lakabın verildiğini söyledikten sonra kürkçülükle hiçbir alâkasının bulunmadığını sözlerine ilâve eder (*Tuhfetü'l-erib*, vr.194b). Ancak "fery" kelimesi ayrıca takdir edilecek, hayrete düşürecek işler yapmak anlamına da geldiğinden, çalışmalarındaki olağanüstü başarı ve güzellikten dolayı kendisine bu lakabın verilmiş olması da mümkündür.

Kûfe'nin en meşhur muhadislerinden biri olan ve Ferrâ'nın talebelik arkadaşı olduğu anlaşılan Hannâd b. Serî b. Mus'ab ed-Dârimî'nin (ö.243/858) anlattığına göre Kûfe'de bazı hocaların derslerine birlikte devam etmişlerdi. Bu derslerde Ferrâ not tutmuyor, sadece dinlemekle yetiniyor, fakat tefsir veya lugati ilgilendiren bir söz geçtiği zaman hocadan tekrar etmesini istiyordu. Bu sebeple Hannâd onun kendisine lazım olan şeyleri ezberlediği kanaatinde olduğunu belirtir.

Hannâd'ın bu hatırasından da anlaşıldığına göre Ferrâ daha tahsil yıllarından itibaren lugat ve tefsir ilmine daha fazla alaka göstermişti. Tahsiline Basra'da devam eden Ferrâ, lisanî ve Kurânî ilimlerin merkezlerinin başında gelen bu şehre oradaki âlimlerden yararlanmak için gelmiş Halil b. Ahmed, Yunus b. Habib gibi büyük ve meşhur âlimlerin derslerinde ve meclislerinde bulunmuştur. Halil'in derslerine fazla devam etmemiş, ancak onunla Yunus b. Habib'in bulunduğu bir mecliste şiir sanatı ve şairler hakkındaki müzakerelerini dinlemişti (*Zeccâcî*, s.258-259). Fakat Yunus b. Habib'in onun bellibaşlı hocalarından biri olduğu bilinmektedir. Basra'da Arap dili, tefsir ve kırâat alanlarındaki tahsilinden sonra Kûfe'ye geri dönen Ferrâ bu muhitin nahiv konusunda kendilerine rehber edindikleri Ru'âsi'nin *Kitâb el-faysal* (veya *el-Fasl*)'ın iyice öğrenmiş bulunuyordu (a.e., s.269).

Mehdî devrinde (158-169/775-785) hocası Kisâi'nin de tavsiyesiyle Bağdat'a geldiği zaman daha önce giyaben tanıdığı Kisâi'yi görmek istedi. Bu sıralarda halifenin yanında itibarlı bir yeri olan Kisâi'nin her salı günü bir mescidde ders verdiğini öğrendi ve bazı sorular sorup o konularda tartışmak düşüncesiyle tartışmada Kisâi'nin hatalarına şahitlik yapacak iki kişiyi de yanına alarak onun meclisine gitti. Ferrâ'ya *el-Faysal*'da geçen bazı meseleler hakkında sorular sordu. Kisâi eserdeki izahlara uymayan cevaplar verince Ferrâ beraberinde götürdüğü kişilere şahadet etmeleri için imada bulundu. Durumu farkedен Kisâi "bu hususta Kûfeliiler'in söyledikleri şekilde cevap vermeme mi istiyorsun, o yanlıştır" dedi ve görüşlerini bazı âyetleri şahit getirerek izah etti. Bunun üzerine Ferrâ yanında götürdüğü kitabı atarak nahiv tahsiline kendi ifadesiyle yeniden başladı (a.e., s.269-270) ve buranın en salâhiyetli âlimi olan Kisâi'nin gözde talebeleri arasında yer aldı. Uzun zaman Kisâi'nin derslerine devam eden ve arkadaşları arasında bilgisi ve muhakemesiyle kendini gösteren Ferrâ'ya hocasının özel bir ilgi göstermiş olması muhakkaktır. Nitekim saraya ve diğer devlet adamlarının muhitine

girmesi ve baralarda tanınması da hocası vasıtasıyla olmuştur. Dolayısıyla Bağdat'a gelişi ve Kisâi ile tanışması hayatında bir dönüm noktasıdır.

Gerek hayatından bahseden kaynaklarda gerekse *Ma'âni'l-Kur'ân*'ında adı geçen hocalarından, Ferrâ'nın en çok yararlandığı şahsiyetleri şöyle özetleyebiliriz : *Ma'âni'l Kur'ân*'ın taranmasıyla çıkarılan listenin de gösterdiği gibi (liste için bk. Z. *Tüccar*, s.30-33) Ferrâ, pek çok âlim ve râviden yararlanmıştır. Bunların başında Kisâi'nin bulunduğu şüphesizdir. Nahiv konularının münakaşası ve izahı için hareket noktası olarak dayandığı malzemesi mahiyetindeki kırâate dair rivayetleri de en çok Kisâi'den almıştır. Esasen onun nahiv dersleri aldığı hocaları arasında en başta gelenler Kisâi ve Ru'âsi, lugat konusunda ise Yunus b. Habib'dir. Dile ve edebiyata dair rivayetlerinden faydalandığı fesâhatiyle meşhur bedevilerden olan Ebû'l-Cerrâh, Ebû Servân ve Ebû Ziyâd el-Kilâbî'yi zikr etmek gerekir. Şiir ve ahbâr alanında istifade ettiği şahsiyetlerin başında ise tanınmış âlim ve büyük râvî Mufaddal ed-Dabbi gelir. Gene bu konuda çok cepheli bir şahsiyet olan Kâsım b. Ma'n el-Mes'ûdî'den de yararlanmış olmalıdır.

Ferrâ 187 (803) tarihinden önce çevresinde kendisini kabul ettirmiş ve halifenin huzuruna davet edilecek derecede şöhret ve itibar sahibi olmuştu. Bununla beraber gerek nahiv gerekse Kur'ânî ilimler sahasında zamanın en mühim şahsiyeti sayılması Kisâi'nin vefatından (189/805) sonraya rastlar. Dolayısıyla hocalık hayatı da bundan sonra başlamıştır. Kisâi vefat ettiği zaman Ferrâ'nın arkadaşları toplanmışlar ve içlerinde en bilgili olarak kabul ettikleri için ondan Kisâi'nin yerine geçmesini istemişlerdir. Önce reddettiysede de ısrarları üzerine bunu kabul etmek zorunda kaldı (*Ibnü'n-Nedîm*, s.72)

Ma'âni'l-Kur'ân'dan sonra başladığı el-Hudûd'un telifine dair rivayetler de onun Bağdat'taki ilmî itibarını daha açık şekilde göstermektedir. Bu rivayetlerden birine göre halife Memun (198,218/813-833) ondan usûlü'n-nahvi ve bedevilerden derlenmiş fasih Arapça'ya dair malzemeyi telif etmesini istemiş, hatta onu bu eseri yazmaya adeta mecbur etmiş, sarayda kendisine bir yer ayırtmıştı. Burada onu hiçbir şey meşgul etmesin diye her türlü ihtiyacını karşılayacak ve kendisine hizmet edecek görevliler bulunuyordu. Ona namaz vakitlerini haber verecek özel müezzin, imla ettireceği eserini yazacak varraklar ve her çeşit masraflarıyla meşgul olacak görevliler tahsis edilmişti.

Ferrâ'nın evinin yanında bir camide verdiği derslerine (Şevki Dayf, *el-Medâris*, s.193-194) katılanları ve ondan yararlananları tam olarak tesbit

etmek mümkün değildir. Çünkü kendisi II. (VIII.) asrın sonu ve III. (IX.) asrın ilk yıllarında Kur'ânî ilimler sahasında Bağdat'ta en büyük otorite olarak kabul ediliyor, bu sebeple de dersleri ve imla meclisleri son derece rağbet görüyordu. Nitekim *Ma'âni'l-Kur'ân*'ın imla meclislerine iştirak edenlerin sayısı tesbit edilememiş, sadece kadılar sayılmış seksen kişi oldukları görülmüştür. Bununla beraber talebeleri arasında bazılarının yetişmesinde özellikle etkisi görülmüş ve bu simaların Ferrâ'nın talebesi oldukları önemle belirtilmiştir. Bu şahsiyetler şunlardır: Aynı zamanda râvisi ve varraklarından biri olan Ebû Abdullah Muhammed b. el-Cehm es-Simmerî (ö.277/890), Sa'leb'in hocaları arasında adı geçen Ebû Muhammed Seleme b. Âsım en-Nahvî (ö.270/883), Basra dil mektebinin en tanınmış simalarından biri olan Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö.224/838), Ebû Abdullah et-Tuvâl, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Ebû Muhammed el-Yezidî (ö.207/822), Basra dil mektebinin en önde gelen dil âlimlerinden Ebû Yusuf Ya'kub b. İshak es-Sikkît (ö.244/858), Edib, dil ve edebiyat âlimi Ebû Amr Şemr b. Hamdeveyh el-Herevî (ö.255/868), Küfe dil mektebine mensup nahiv âlimlerinden ve Sa'leb'in hocalarından Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Kâdim (ö.251/865'ten sonra). Bunlar Ferrâ'nın yüzlerce talebesinin belli başlılarındandır. Onun etkisinde yetişenler sadece derslerine devam edenler değildir. Talebeleri dil öğretiminde onun eserlerini esas alarak adeta derslerini devam ettirmişlerdir. Bunun en güzel misali Sa'leb'in (ö.291/904) kendi ifadesine göre, dil çalışmalarının daha başında ve 18 yaşındayken Ferrâ'nın *Hudûd*'unu okumuş ve 25 yaşındayken eserdeki bütün meseleleri ezberine almış, hatta diğer eserlerini de okuyup öğrenmişti (*İbnü'l-Enbârî*, s.158). Bağdat'ta yaşamakla beraber Küfe ile alâkasını kesmeyen Ferrâ, zamanının çoğunu Bağdat'ta geçirir, senenin sonu yaklaşınca Küfe'ye gider kırk gün yakınlarının arasında kalır ve kazandıklarını onlara yardım olarak dağıtır.

Ferrâ'nın ömrünü tamamıyla birtakım ilmî meseleleri sonuca bağlamaya çalışarak geçirdiği ve bunların her zaman zihnini meşgul ettiği anlaşılmaktadır. Hayaatının ileri yıllarında söylediği şu sözü de bunu gösteriyor : "Ömrüm bitiyor, halbuki içimde "hatta" ile ilgili ukte var. Çünkü o hem cerr ediyor hem nasb ediyor hem de ref ediyor" (*Yağmurî*, s.301).

Ferrâ, 206 (822) yılında hacca gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldı. Yolculuk sırasında kendisiyle beraber bulunan Muhammed b. el-Cehm, ondan rivayet ettiği bir kırâat şekli münasebetiyle yolculuğun bu senenin Zilkade (Nisan) ayında yapıldığını bildirmektedir (*İbnu'l-Cezerî*, II, 371).

Buna göre hac ayı olan Zilhicceyi Mekke'de geçirmiş ve dönüşte 207 (822) yılının başlarında 63 yaşında vefat etmiştir.

Dindar bir insan olan Ferrâ bu hasletini kibir ve gurur vesilesi yapardı. Çok kazanmak isteyen bir mizacı vardı ve durup dinlenmeden çalışırdı. Vefat ettiğiinde arkasında kalanlara hatırı sayılır bir servet bırakmıştı.

Hakkında anlatılan bazı hadiseler onun çok ciddi tavırlı gösterişten hoşlanmayan bir kimse olduğunu gösterir. Öğrencisi Muhammed b. el-Cehm es-Simmerî'nin anlattığına göre, Ferrâ'nın arkadaşı olan Ahmer'in yanına gittikleri zaman kendilerine hizmetçileri karşılar ve benzeri ancak halifenin sarayında görülebilecek tarzda döşenmiş bir yere (kasra) alırlardı. Çok değerli kağıttan yapılmış defterleri, saykallanmış parşömenleri, değerli hokkaları, kalemleri ve kalem açmak için bıçakları vs. vardı. Üzerinde meliklere yakışır elbiseyle mis kokuları saçarak talebelerini güler yüzle karşılardı. Ferrâ'ya gittikleri zaman ise o talebelerini cübbesini giymiş olarak, ciddi bir yüzle karşılar, kapının önüne oturur, talebeleri de karşısında toprak zemine otururlardı (*Yakut*, XIII, 9-10). Aynı zamanda Ferrâ hoşlanmadığı kimseler hakkında bile konuşurken hissiyatına kapılmaz, onların iyi ve güzel taraflarını söylerdi. Nitekim Kisâf'ye aynı yıllarda talebelik etmiş olan Ebü'l-Hasan Ali b. el-hasan el-Ahmer'le farklı mizaca sahip olduklarından aralarında soğukluk ve uzaklık bulunmasına rağmen Ferrâ, Ahmer'in vefatını duyduğu zaman onu dürüst, cömert, zeki, âlim, hamiyet ve dostluk sahibi bir kimse olarak tanıdığını söylemiş "Allah ondan razı olsun" demiştir. Kendisine, daha önce onun hakkında farklı şeyler söylediği hatırlatılınca da "vallâhi aramızda geçenler onun hakkında gerçeği söylememe engel olamaz. Ben hiçbir zaman onun için aşırı bir söz söylemedim. Bundan önce de şimdi de ona doğruluktan başka bir sıfat yakıştırmadım" demiştir (*Yakut*, XIII, 10).

Ferrâ'nın, Basralı olsun Kûfeli olsun kendisinden önceki âlimlerin çalışmalarıyla nahvin bütün meselelerinin henüz açıklığa kavuşmadığı, bazı müphem noktaların kaldığı, bazı meselelerin de tarife kavuşacak kadar aydınlık kazanmadığı bir dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır. O, bu hususlar üzerinde durmuş, hangi boşlukların kaldığını tesbit etmiş ve bunları halletmeye çalışmıştır (*Yakut*, XIII, 185).

Halife Me'mûnla tanışmasını sağlayan, halifenin yakınlarından ve devrinin belagatı ve fesahatiyle meşhur âlimlerinden olan Sümâme b. el-

Eşras en-Nemîrî'nin (ö.213/827), ilk karşılaşmasında onun hakkında edindiği intiba, bir taraftan Ferrâ'nın o tarihten önce yayılmış olan şöhretini, diğer taraftan çeşitli ilimlere vukufunu ve şahsiyetini belirtmesi bakımından önemlidir. Bu rivayete göre Sümâme, görüşmek için halifenin kapısına defalarca gidip gelen bir şahsın kim olduğunu merak eder; onunla görüşür ve belli başlı sahalardaki bilgisini yoklar. Sümâme, kendi ifadesine göre onun son derece edepli ve vakur, lugat ve nahiv sahasında derinleşmiş, çeşitli fihhi görüşlere vakıf, nücûm ve tıp ilimlerinde bilgisi olan, eyyâmü'l-Arab'ı ve Arap şiirini çok iyi bilen bir kimse olduğunu görmüş, "Sen kimsin? Ferrâ'dan başka biri olabileceğini sanmıyorum" demiştir (*Hatîb*, XIV, 151, *Ibnü'l-Kıftî*, IV, 12-13).

Ferrâ'nın ilmi şahsiyetinde en ağır basan taraf nahivdi. Bu konuda onun, hocası Kisâi'yi bile zamanla gölgede bıraktığı söylenebilir. Dah kendisi hayattayken Küfelilerin nazarında onun Kisâi'den büyük bir nahiv âlimi olduğu kabul ediliyordu. Seleme b. Âsım'ın (ö. 270/833) Ferrâ'nın daha büyük bir nahiv âlimi olduğu halde Kisâi'yi kendisinden büyük telakki etmesine hayreti bu yüzdendir (*Ibnü'l-Kıftî*, IV, 8). Nitekim "nahiv Ferrâ'dır ve Ferrâ nahivde emîrû'l-mü'minîndir" kanâati doğmuştu (*Hatîb*, XIV, 152). Her ne kadar eski müellifler, Küfe mektebinin tarihî seyrindeki ve kırâat alanındaki önemli yeri dolayısıyla, Kisâi'yi nahivde de birinci, Ferrâ'yı ikinci şahsiyet olarak kabul ederlerse de, Zübeydî ve Ibnü'l-Kıftî, yalnız dil konusundaki ilmi seviyesini dikkate alarak müellifimizi, "Kûfiyyûnun en üstünü ve en âlimi" diye vasıflandırır (Zübeydî, s.131; *Ibnü'l-Kıftî*, IV, 1). Hatta Ibn Hallikân bu hususa açıklık getirerek "nahivde, lugatta ve edebiyatın muhtelif dallarında Kûfiyyûnun en üstünü ve en âlimiydi" der (*Vefeyâtü'l-a'yân*, V, 225).

Kıyasa çok önem veren hatta dil meselelerine tatbik ettiği kıyası başka konularda da uygulayan Ferrâ, sadece öğrendiklerini, derlediği bilgileri telif ve nakleden bir âlim olmayıp, bunları inceleyen ve tahlil eden, üzerinde uzun uzun düşünen ve yeni bir takım neticelere varan bir âlimdi. Nitekim Kisâi, kanâati öğrenilmek üzere iki öğrencisi hakkında "Ferrâ mı, yoksa Ahmer mi daha büyük âlimdir?" diye sorulduğunda, Ahmer'in daha bilgili, fakat Ferrâ'nın daha akıllı, daha geniş görüşlü olduğunu, bu sebeple kendi kafasının ürünü olan bilgiler bakımından onu daha âlim bulduğunu söylemiştir (*Zeccâcî*, s.212).

Arapça'nın özelliklerinin ve kaidelerinin incelenmesi ve tesbitinde Ferrâ'nın hizmeti çok büyük olmuştur. Bu hizmetin önemini Sa'leb şöyle

belirtir: "Ferrâ olmasaydı, Arabiyye diye bir dil olmazdı. Çünkü Arabiyyenin özelliklerini o korudu ve tesbit etti. Eğer Ferrâ olmasaydı Arabiyye unutulup kaybolurdu. Çünkü bu dil münakaşa konusu halindeydi ve herkes dilediği iddiada bulunuyor, birçok kimse aklının erdiği kabiliyetinin elverdiği kadar konuşuyor ve bu durum sürüp gidiyordu. Biz ilimde, başka âlimlerin sözlerini tekrarlamakla yetinen âlimler gördük. Tenkitsiz ve değerlendirilmeden nakl edilen bu sözler daha sonra halledilmemiş güçlükler halinde kalıyordu... İşte bu, ilmin unutulup gitmesinin sebebi ve bozulmasıdır" (Zübeydî, s.131). Görüldüğü gibi Sa'leb, Ferrâ'nın gerek kendisinden öncekilerin gerekse çağdaşlarının fikir ve kanaatlerini karşılaştırıp tenkit ederek kendi görüşüne göre birleştiren ve meseleleri uyumlu bir sistem haline getiren bir dil âlimi olduğunu belirtmektedir.

Kisâî'den sonra nahiv alanında Kûfeli âlimlerin en büyüğü olan Ferrâ çok eser yazan bir müelliftir. Kaynaklarda adı geçen eserlerinin sayısı 25'i buluyor. Sadece dört tanesi günümüze kadar gelebilen eserlerini, çeşitli ilimlere göre tasnif mümkün gibi görülüyorsa da aslında bütün çalışmalarının ağırlığını lugat ve gramer açıklamaları teşkil etmektedir.

Eserleri: 1.Ma'âni'l-Kur'ân. Bu esere müellif tarafından verilen ad *Tefsiru müşkili i'râbi'l-Kur'ân*'dir (Mâ'âni'l-Kur'ân, I, 1 str. 15). Benzeri telifler arasında müstesna bir yeri bulunan Ma'âni'l-Kur'ân, Ferrâ'nın en belli başlı iki eserinden biri olup ilmi hayatının son büyük çalışmalarından ve mevcut eserlerinin en önemlilerindedir. O dönemin tanınmış dil âlimlerinden Ömer b. Bükeyr, Abbasiler'in büyük edîb ve vezirlerinden Hasan b. Sehl es-Serahsi'nin kendisine Kur'ân'dan sorduğu bazı meseleleri cevaplandırmakta güçlük çekince Ferrâ'ya bir mektup yazarak ondan bu hususta başvurulacak bir kitap yazmasını istemişti. Bunun üzerine Ferrâ talebelerini toplayarak evinin yakınındaki camide, burada müezzinlik yapan ve kurrâdan olan Ebû Talha adlı bir talebesine Fatiha'dan başlayarak onar ayetlik parçalar halinde Kur'ân-ı Kerhimi okutmuş ve 202-204 (817-819) tarihleri arasında yaptığı derslerde okunan ayetlerin izahını yazdırmak (imlâ) suretiyle Ma'âni'l-Kur'ân'ı telif etmiştir (bk. *Ma'âni'l-Kur'ân*, I, 1, str. 10-13). Çok büyük bir rağbet gören eserin varraklar tarafından pahalıya satılması ve halkın bundan şikayeti üzerine, hayatının son yıllarında, ikinci defa ve daha geniş olarak imlâya başlamış, hatta Fâtiha'nın ilk kelimesi olan "hamd" hakkında 100 varak yazdırmış, ancak varraklar müellifin daha ucuza vermeleri yönündeki teklifini kabul edince devam etmemiştir (*Hatib*, XIV,

150; *Ibnü'l-Kıftî*, IV, 11). Yâfi'î'ye göre Ferrâ bütün Kur'an-ı Kerîm'i tefsir etmiş ve bin varak kadar tutan benzeri telif edilmemiş bir eser imlâ etmiştir (*Mir'âtü'l-cenân*, II, 40).

Eserin dayandığı kaynaklarla ilgili olarak nakledilen bir rivayete göre, Kisâî, Ahfeş el-Evsât'la görüşmüş, ondan çocuklarına ders vermesini ve Ma'âni'l-Kur'an konusunda bir kitap yazmasını istemişti. Bu hususta Ahfeş, Ma'âni'ye dair kitabını telif ettiğini, Kisâî'nin bunu örnek alarak aynı tarzda bir kitap kaleme aldığını ve Ferrâ'nın da Kitâbü'l-Ma'âni'sini ona dayanarak yazdığını söylemektedir (*Zübeydî*, s.71). Ancak eserin metni bu açıdan incelendiği zaman Ferrâ'nın bir başkasının eserine bağlı kalmadığı açıkça görülmektedir. Hocası Kisâî'den hayli rivayette bulunmuş olması tabiidir ve bunlar zaman zaman tenkit düşüncesiyle yapılmış nakillerdir. Ahfeş'in söz konusu eserinden de doğrudan doğruya veya dolayısıyla yararlandığını gösteren bir kayıt yoktur.

Daha sonraki lugat ve gramer çalışmalarına esas olan başlıca kaynaklar arasında yer alan Ma'âni'l-Kur'an, bugün anladığımız mânada bir tefsir olmayıp âyetlerdeki dil özelliklerinden hareket ederek Arapça'nın sarfını ve nahvini tesbite çalışan bir eserdir. Esasen bu ad altında II.-IV. (VIII.-IX.) asırlarda kaleme alınmış eserler de aynı mahiyettedir (bk.Zülfikar Tüccar, s.75). Nitekim Abdülkadir el-Bağdâdî (ö.1093/1682) nahve dair meselelerde baş vurduğu kaynakları zikrederken verdiği listesinde ilk dört kitap olarak Sibeveyhi'nin *el-Kitâb'ı*, İbn es-Serrâc'ın *el-Usûl'ü* ve Ferrâ'nın *Ma'âni'l-Kur'an'ı*yla Zeccâc'ın *Ma'âni'l-Kur'an'ını* sayar (*Hizâne*, I, 8, III, 195). Müellifin, *Kitâbü'l-Hudûd*'unda gramerin çeşitli konularına göre tasnif ettiği meseleler, burada onlarla ilgili âyetlere bağlı olarak dağınık şekilde verilmiştir.

Eserde çok çeşitli gramer meselelerine ve bunların ayrıntılarına yer verilmesinin sebebi, her hangi bir âyetteki bir dil meselesini açıklarken müellifin, eğer varsa aynı âyetin çeşitli lehçelerden gelen kıraat şekillerini de ele almasıdır. Bu arada bazı kelimelerin ayrı veya bitişik yazılmaları gibi tali hususlar için aynı kıraati esas alan mushafların farklı nüshasına kadar dikkat ettiği görülür (msl. bk. *Ma'âni'l-Kur'an*, III, 132).

Ma'âni'l-Kur'an'ın şu iki konuda da bilgi ve malzeme verdiğine işaret edilmelidir: Birincisi, İslâm'ın gelişi sırasındaki edebî lehçelerin birtakın özellikleri, ikincisi eserde sık sık geçen Küfe dil mektebi mensuplarına ve b' kısmı belki de sadece Ferrâ'ya mahsus olan gramer terimleridir. B

terimlerin, çoğu kez izahlarıyla geçmiş olması, neyi ifade ettiklerinin tesbitine yardım etmektedir (bk. Z. *Tüccar*, s.231-234).

Sarf ve nahiv çalışmalarında olduğu gibi lugat sahasında da *Ma'âni'l-Kurân* güvenilir kaynaklar arasında yer almıştır. Nitekim Cevheri, Ibn Manzur ve Fîrûzâbâdî gibi büyük lugat âlimlerinin kaynakları arasında bu eser de bulunmaktadır. Eski müelliflerin, bu arada Sa'leb'in (ö.291/903-4) bir eşinin yazılmadığını söylediği (*Zübeydî*, s.144; *Fihrist*, s. 66) bu eserden, daha sonraki müellifler tabii olarak yararlanmışlardır. Bunlar arasında doğrudan doğruya Ferrâ'nın eserine dayananlar vardır. Meselâ Ebû Ali ed-Dineverî'nin (ö.289-902) *Zamâiru'l-Kur'ân*'ı böyle bir çalışmaydı (*Zübeydî*, s.234; *Ibnü'l-kıftî*, I, 69; diğerleri için bk. Z.*Tüccar*, s.78). Buhârî de es-Sahîh'inde özellikle kısa sürelerin tefsirini *Ma'âni'l-Kur'ân*'dan almıştır (Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s.157).

Çeşitli rivayetleri arasında *Ma'âni'l-Kur'ân*'ın en tam ve doğru olan metni Seleme b. Âsım'ın nüshasıydı. Çünkü Seleme Ferrâ'nın derslerine devam etmemekle beraber, derste bulunanlardan yazdıklarını temin eder, inceler, hatta gördüğü noksanlıkları Ferrâ ile müzakere ederek elindeki nüshada değişiklikler yapar, ilâve ve çıkarmalarda bulunurdu. Sa'leb'in öğrencilerine okuttuğu metin de buydu. Maalesef eserin sözü edilen rivayete dayanan metni mevcut değildir. Elimizde bulunan metin Ferrâ'nın imlâ meclislerine muntazam devam ederek eseri bu şekilde tedvin eden diğer bir talebesi Ebû Abdullah Muhammed b. el-Cehm'in rivayetidir. Çeşitli kütüphanelerde eserin sözkonusu rivayete dayanan yazma nüshaları bulunmaktadır (bk. Z.*Tüccar*, s.80).

Ma'âni'l-Kur'ân, Süleymaniye (nr. 66) Nuruosmaniye (nr. 320, 459) ve Dâru'l-Kütübu'l-Mısriyye (nr. tefsir, 10 ş, tefsir 11 ş) nüshalarına dayanılarak üç cilt halinde neşr edilmiştir (I, Ahmed Yûsuf Necati-M.Ali en-Neccâr [nşr.], Kahire, 1955; II, M.Ali en-Neccâr [nşr.], Kahire 1966; III, Abdülfettâh İsmail Şelebî-Ali en-Necdi Nâsîf [nşr.], Kahire 1972).

2. *el-Eyyâm ve'l-leyâlî (ve's-şuhûr)*. Gündüz, gece haftanın günleri ve aylarla ilgili kelimeleri toplayan lugat mahiyetinde bir eserdir. Eserin bilinen üç nüshası (bk. Brockelman, GAL Suppl. I, 179; Sezgin, GAS, VII, 343) esas alınarak İbrâhim el-Ebyârî tarafından neşredilmiştir (Kahire 1375/1956, 1400/1980).

3. *el-Müzekker ve'l-müennes*. Müzekkerlik ve müenneslik, Arap dili gramerinde isimle sıfatın, faille fiilin sayı ve cins bakımından uyumunda, zamirler ve şibih fiillerde işaret sıfatları v.s. de isimlerin çekimi gibi en önemli konularda bir takım güç meseleler doğurmaktadır. Arapça'da bu husustaki güçlüklerle her zaman karşılaşmıştır. Daha İslâm'ın ilk gelişme yıllarında özellikle büyük şehirlerde, klasik ve edebî dilden ayrılan bir konuşma dilinin doğmasının sonucu olması gereken dil hatalarının (lahn) bir kısmı da te'nis ve tezkirle ilgiliydi. Fasâhata son derece düşkün olan Arap dilcileri önleyici tedbirler almakta gecikmemiş ve bu konuda müstakil eserler yazmaya başlamışlardır. İşte bu eserlerin ilki Ferrâ'nın *el-Müzekker ve'l-müennes*'idir (N.M.Çetin, ŞM, IV, 89-90). Memun'un kumandanlarından Tâhir b. el-Hüseyin için (ö.207/822), diğer eserleri gibi bunu da öğrencilerine imla ettirmek suretiyle ölümünden üç yıl önce, 204'te telif etmiştir. Esere müenneslik alametleriyle başlamış, bu arada bazı sıfatlara yer vermiş, sonra dört fasıl halinde devam etmiş ve her fasılda belli vezinlerdeki kelimeleri ele almıştır. Daha sonra semâi müennesleri incelediği büyükçe bir bölüm koymuş, bunu takiben müenneslik açısından zarflar üzerinde durmuş, gene müzekkerlik ve müenneslikle ilgili bazı konulara işaret ederek eserini bitirmiştir. Ayrıca kitabın sonuna öğrencisi Muhammed b. el-Cehm'in Ferrâ'dan rivayet ettiği müzekker ve müennesle ilgili bazı bahisler eklenmiştir. *el-Müzekker ve'l-müennes* ilk defa Mustafa ez-Zerka (*el-Mecmû'atü'l-lügaviyye*, Beyrut-Halep 1345) sonra da Ramazan Abdüttevab tarafından neşredilmiştir (Kahire 1975, 1989 [?]).

4. *el-Maksûr ve'l-memdûd*. Arapça 'da son harfleri maksur ve memdûd elif olan kelimelere dairdir. Birkaç yazma nüshası bulunan eser (bk. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 179, H. Ritter, "Philologika", Oriens, II, 240, Mâcid ez-Zehebî, neşrine yazdığı muk. s.2-28), önce Abdülaziz el-Meymenî (Kahire 1967), sonra da Mâcid ez-Zehebî tarafından neşredilmiştir (Kahire 1983).

5. *el-Behâ (el-Behî)*. Mevcudiyeti bilinmeyen bu eser, konuşma dilinde kullanılan bozulmuş kelimelere dair olup genellikle *Kitâbu mâ telhanu fihi'l-âmm*e veya buna yakın bir ad taşıyan eserlerin ilk örneklerinden biriydi. Ferrâ bu eserini Me'mûn'un kumandanlarından olan Tahir b. el-Hüseyin'in (ö.207/822) isteği üzerine telif etmişti. Eseri görmüş olan Ibn Hallikân, *el-Behâ*'nın küçük hacimde bir kitap olduğunu ve Sa'leb'in *el-Fasih*'inin esasını teşkil ettiğini söylemiş, Sa'leb'in, bu eserde mevcut malzemeyi bazı küçük

ilavelerle farklı bir şekilde tertiplemiş olduğunu, hatta az da olsa *el-Behâ'da el-Fasih'e* alınmamış kelimelerin bulunduğunu belirtmiştir (*Vefeyât*, V, 229).

6. *el-Hudûd* (*Hudûdü'n-nahv*). Arap diline dair olup Ferrâ'nın en mühim eserlerinden biridir. Telif sebebiyle ilgili olarak iki rivayet vardır. Biri daha önce anlatılan bu rivayetlerden ikincisine göre Kisâî'nin talebelerinden yani kendi arkadaşlarından bir grubun isteği üzerine Ferrâ, eseri çok geniş bir tarzda imlaya başlamış, hatta derslere katılanların, bu işin kolay kolay bitmeyeceğini düşünerek endişeli bir tavra girmelerine rağmen ölçüsünü değiştirmeyerek 16 sene gibi uzun bir sürede hafızasından imla ettirmişti.

Maalesef bugün elimizde bulunmayan *el-Hudûd*, yalnız Ferrâ'nın değil bütün Küfe mektebi mensuplarının nahiv konusunda telif ettikleri en önemli eserdir. Müellif *el-Hudûd'u* "hadd" (tarif) adını verdiği ana bablara ayırmış ve Arapça'nın mesele ve kaidelerini bu bablarda işlemişti. 60 cüzden meydana gelen eser, 46 haddi ihtiva ediyordu (*İbnü'l-Kıftî*, IV, 4, "hadd" sayısı ile ilgili farklı rivayetler için bk. *Z.Tüccar*, s.52-53). Buna göre eserin hadd adını taşıyan babları şunlardı: Haddü'l-i'râb fî usûli'l-'Arabiyye, Haddu'n-nasbi'l-mütevellid mine'l-fi'l, Haddü'l-ma'rife ve'n-nekre, Haddü min ve rubbe, Haddü'l-'aded, Haddü mülâzemeti dehale, Haddu'l-'imâd, Haddü'l-fi'li'l-vâkı', Haddü inne ve ehavâtühâ, Haddu key ve keylâ, Haddu hattâ, Haddü'l-iğrâ, Haddu'd-du'â, Haddu'n-nüneyni's-şedîde ve'l-hafife, Haddü'l-istifhâm, Haddü'l-cezâ, Haddü'l-cevâb, Haddü ellezî ve men ve mâ, Haddu rubbe ve kem, Haddu'l-kasem, Haddü't-tenzîh ve 't-temennî, Haddü'n-nüdbe, Haddü't-terhîm, Haddü eni'l- meftûha, Haddü iz ve izâ ve izen, Haddü mâ lem yüsemme fâiluhû, Haddu lev terakte verâ'eke, Haddü'l-hikâye, Haddü't-tasgîr, Haddü'n-nisbe, Haddü'l-hicâ', Haddü râci'i'-z-zikr, Haddü'l-fi'li'r-rubâ'î, Haddü'l-fi'li's-sülâsî, Haddü'l-mu'rab min mekâneyn, Haddü'l-idgâm, Haddü'l-hemz, Haddü'l-ebniye, Haddü'l-cem', Haddü'l-maksûr ve'l-memdûd, Haddü'l-müzekker ve'l-müennes, Haddü fa'ale ve ef'ale, Haddü'n-nehy, Haddü'l-ibtidâ ve't-taktî', Haddü mâ yücrâ ve mâ lâ yücrâ.

Bu eser daha sonraki bazı âlimlerin nahve dair teliflerinde örnek alınmıştır. Meselâ Kûfeli âlimlerden İbn Sa'dân'ın (ö.231/845) ve Ebü'l-Abbâs Sa'leb'in (ö.291/903) buna benzer eserleri vardı (*İbnü'n-Nedim*, s.70; *İbnü'l-Kıftî*, I, 186). Ebü'l-Hasan Ali b. İsa er-Rummânî'nin (ö.384/994) biri büyük diğeri küçük (Köprülü Ktp., nr.1393/2) iki telifi de *el-Hudûd* adını taşıyordu (*Keşfü'z-zunûn*, I, 635).

7. *Hurûfu'l-mu'cem*. Hayatından bahseden kaynaklarda böyle bir eserinden söz edilmemektedir. Ancak Ibn Reşîk (ö.456/1064) kafiyyeden bahsederken bu eserden iktibasta bulunmuştur (*el-'Umde*, I, 100).

8. *Ihtilâfu ehli'l-Kûfe ve'l-Basra ve's-Şâm fi'l-Mesâfih*. Herhalde Kur'ân-ı Kerîm'in "nakd" ve "şekl"i, Hemze gibi, yazılışında bir süre ittifak edilemeyen harf ve imla işaretleri, asıl harflerle diğer işaretlerde kullanılan mürekkep renkleri gibi konularda Kûfe-Basra ve Şâm muhitlerinin ayrıldıkları hususları tesbit eden bir çalışmaydı (*Ibnü'n-Nedim*, s.36).

Ferrâ'nın bugün mevcut olmayıp sadece kaynaklarda adı geçen diğer eserleri şunlardır: *Âletü'l-küttâb* [*Âletü'l-kâtib* veya *Âlâtü'l-kâtib*], *el-Cem' ve't-tesniye fi'l-Kur'an*, *el-Ebniye*, *el-Emâli*, *Fa'ale* ve *ef'ale*, *Garibü'l-hadis*, *el-Kâfi fi'n-nahv*, *Lugâtü'l-Kur'an* (*el-Lugât*), *el-Mesâdir fi'l-Kur'an*, *Kitabü Mülâzim*, *Müşkilü'l-luga*, *en-Nevâdir*, *en-Nüdbe*, *et-Tasrif*, *el-Vakf ve'l-ibtidâ*, *el-Vâv*, *Yâfi'* ve *Ye'fe'a*.

el-Fâhir fi'l-emsâl adlı eser, eski ve yeni çeşitli kaynaklarda ve bazı araştırmalarda Ferrâ'ya nisbet edilmişse de ona ait değildir. Bu eserin asıl müellifi Ferrâ'nın talebelerinden ve râvilerinden olan Seleme b. Âsım'ın oğlu Ebû Tâlib el-Mufaddal'dır. Kitabın birkaç yazması bulunmakta (Fatih Ktp., nr.4009; Cambridge, nr.2303) ve bunların bazılarında müellifin adı Ebû Tâlib el-Mufaddal b. Seleme b.Âsım Sâhibü'l-Ferrâ diye geçmektedir. Bu kayıtlarda Ferrâ'nın adının bulunması eserin bazan Ferrâ'ya ait olarak gösterilmesi hatasını doğurmuştur. Birkaç neşri bulunan eserin (*Brockelmann*, *GAL Suppl.*, I, 179; *Ahmet Bulut*, s.27) son ve en önemli neşride yine Mufaddal b. Seleme'ye isnaden, Abdül'alim et-Tahâvî ve M. Ali en-Neccâr tarafından yapılmıştır (Kahire 1380/1960).

Ferrâ hakkında kitap şeklinde şu önemli çalışmalar yapılmıştır: Ahmed Mekki el-Ensârî'nin *Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ ve mezhebuhû fi'n-nahvi ve'l-luga'sı* (Kahire 1964), Subhî Abdülhamîd'in *el-Lehecâtü'l-arabiyye fi Ma'âni'l-Kur'an li'l-Ferrâ'sı* (bk. bibl.), Zülfikar Tüccar'ın *al-Ferrâ, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii* adlı çalışması (basılmamış doktora tezi (bk. bibl.) ve Ahmed Alemüddin el-Cündî'nin *Fi'l-kur'an ve'l-Arabiyye min türâsin lugaviyyîn mefkudin* (Mekke 1410).

Bibliyografya:

Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, Me'âni'l-Kurân (nşr. Ahmed Yûsuf Necâtî – M. Ali en-Neccâr), Kahire 1955, I, 1; a. mlf., el-Müzekker ve'l-mü'ennes (nşr. Ramazan Abdüttevab), Kahire 1975, nâşirin mukaddimesi; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, Garîbu'l-hadîs (nşr. Muhammed Abdülmuid Han), Haydarabad 1967, I, 8; II, 86; III, 44; IV, 93 vd.; Zeccâcî, Mecâlisu'l-'ulemâ', Küveyt 1962, s. 102, 212, 251-252, 258-259, 269-270; Sîrâfî, Ahbârü'n-nahviyyîn ve'l-Basriyyîn (nşr. F. Krenkow), Beyrut 1936, s. 34; Tehzîbu'l-luga, I, 18, 26; VII, 631; Ebû Bekir ez-Zübeydî, Tabakâtü'n-nahviyyîne'l-lugaviyyîn (nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl), Kahire 1952, s. 71, 131-132, 143-146, 150 vd., 213, 234; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist (Flügel), s. 34, 35, 36, 46, 47, 51, 66-72; İbn Resik el-Kayrevânî, el-'umde, Kahire 1325, I, 100; Hatib, Târîhu Bağdad, XII, 196; XIV, 149-155; Sem'ânî 'Abdülkerîm b. Muhammed, el-Ensâb (nşr. 'Abdullah 'Ömer el-Bârûdî), IV, 352; Kemâleddin el-Enbârî, Nüzhetü'l-elibbâ' (nşr. İbrahim es-Samerrâî), Bağdad 1959, s. 97-103; Yâkût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldân, Beyrut 1957, I, 358; II, 440, 479; III, 389; a. mlf., Mu'cemü'l-üdebâ' (nşr. Ahmed Ferîd Rifâî), Kahire 1355-57/1936-38, V, 109, 113; XIII, 9-10, 192; XVI, 123; XX, 9-14; İbnü'l-Kiftî, İnbâhü'r-rûvât (nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl), Kahire 1369-93/1950-73, Kahire 1986, I, 69, 151; II, 36, 37, 40, 56, 57, 81, 257, 270, 273, 314, 351; III, 12, 26-57; IV, 1, 7-23; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-a'yân (nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid), Kahire 1367-69/1948-50, II, 325; V, 225-229; Ebû'l-Fidâ, el-Muhtasar (nşr. Yo. Yac Reiske v. dgr.), Hafniae 1789, I, 37, 111; Yâfîî, Mir'âtü'l-cenân, II, 38, 41; İbn Kesîr, el-Bidâye, X, 261; İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed, Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ', (nşr. G. Bergstraesser), Kahire 1351-53/1932-35, II, 371; Süyûtî, Buğyetü'l-Vu'ât, Kahire 1326, s. 173, 411; a. mlf., el-Müzhir, I, 96; II, 95; a. mlf., Tuhfetü'l-Erîb, Feyzullah Efendi Ktp., nr. 1414, vr. 194^b; Dâvûdî, Muhammed b. Ali, Tabakâtü'l-müfessirîn (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1372/1972, II, 367; Taşköprizâde İsmâeddin Ahmed Efendi, Miftâhü's-sa'ade ve mısâbâhü's-siyâde (nşr. Abdülvehhâb ebu'n-Nür – Kâmil Kâmil Bekri), Kahire 1968, I, 144; Abdülkâdir el-Bağdâdî, Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübbâbi lisânü'l-Arab, Bulak 1299, I, 8, 516; II, 99, 259; III, 195; Keşfû'z-Zünûn, II, 1577, 1980; İzâhu'l-meknûn, I, 5; II, 325; Hediyyetü'l-'ârifîn, II, 514; Hânsârî, Ravzatü'l-cennât fî ahvâli'l-'ulemâ' ve's-sâdât, Tahran 1367 hş., IV, 235, 236; Yağmurî, Nürü'l-kabes (nşr. R. Sellheim), Wiesbaden 1964, s. 95, 301; Abdülazîz el-Meymenî, İklîdû'l-Hizâne, Lahor 1927, s. 105; Brockelmann, GAL, II, 200; Suppl., I, 178-179; Sezgin, GAS, II, 87; VII, 343-344; VIII, 108, 116, 117, 123-125, 271; a. mlf., Buhârî'nin Kaynakları, İstanbul 1956, s. 157; Şevkî Dayî, el-Medârisü'n-nahviyye, Kahire 1968, s. 192-223; Ahmet Bulut, Arap Dil ve Edebiyatında Emsal (doktora tezi, 1984), (Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Ktp., NMÇ, nr. 1321, s. 27, nr. 38; Abdülhamîd Muhammed Abdülkerîm es-Subhî, el-Lehecâtü'l-'arabiyye fî me'âni'l-Kur'ân li'l-Ferrâ', Kahire 1406/1986; Zülfikar Tüccar, al-Farrâ', Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatı'ndaki Mevkii (doktora tezi, 1987), (Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Ktp., NMÇ, nr. 1378; Ahmed Âlemüddin el-Cündî, Fi'l-Kur'ân ve'l-'Arabiyye min türâsin lugaviyyîn mefkûd li-Ebî Zekeriyâ el-Ferrâ', Mekke 1410; a. mlf., "Türâsün mefkûdün ma'a kitâbeyni mefkûdeyni li'l-Ferrâ'", Mecelletü'l-Ezher, LII/5 (1980), s. 912-934; edmund Becks, "Studen zur Geschichte der kufischen Koranlesung in den beiden ersten Jahrhunderten I", Orientalia, XVII, Roma 1948, s. 326-355; a. mlf., "Die Zuverlässigkeit der Überlieferung von ausser 'utmanschen Varianten bei al-Farrâ' I", a.e., XXIII (1954),

s. 412-435; a. mlf., "Die b. Mas'ûdvarianten bei al-Farrâ' I", a.e., XXV (1956), s. 353-383; a. mlf., "Die b. Mas'ûdvarianten bei al-Farrâ' II", a.e., XXVIII (1959), s. 186-205, 230-256; H. Ritter, *Filologita*, XIII, 240 (*Oriens*, II, 1949); Nihad M. Çetin, "Arapça'da Kelimelerin Müzekkerlik ve Müenneslik Keyfiyetine Dair Müstakil Eserler", *Şarkiyat Mecmuası*, I (1956), s. 90-91; R. Blachere, "al-Farrâ'", *EI*² (Ing.), III, 806-808.